

UOT 11

MƏDƏNİ-TARİXİ EPİSTEMOLOGİYA MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

İlham Məmmədzadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, direktor
Email: ilham_mamedzade@mail.ru

Xülasə. Düşüncələrimizin mərkəzində mədəni-tarixi epistemologiya problemləri dayanır. «Fəlsəfə müasirlik, tarix və mədəniyyət haqqında (mədəni-tarixi epistemologiyanın konturları barəsində)» adlı kitabımızda biz bu mövzuya təsviri surətdə müraciət edərək, mədəni-tarixi epistemologiyaya daxil olan problemlərin dairəsini ümumi şəkildə göstərməyə çalışmışıq (1). Epistemologiya məfhumundan bəzi Azərbaycan filosofları artıq çoxdan istifadə edirlər. Lakin onlar çox vaxt onu metodologiya anlayışı ilə dəyişik salır və ya təbiət və ictimai elmlərin arasındakı fərqləri, o cümlədən ictimai və humanitar elmlərin yeni biliklərin meydana çıxması üçün imkan yaratdığını nəzərə almayaraq, ümumiyyətlə, elmi idrakla eyniləşdirirlər. Fikrimizcə, mədəni-tarixi epistemologiya tarixdə biliklərin, elmlərin artmasını və inkişafını fəlsəfə və mədəniyyətlə əlaqələndirir, lakin yalnız sözün tam, ümumi, universal mənasında deyil, həm də konkret mənasında, tarixlə, məsələn, Azərbaycan tarixi ilə, bağlı şəkildə.

Açar sözlər: mədəni-tarixi epistemologiya, epistemologiya, mədəniyyət, tarix, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri.

THE QUESTION OF CULTURAL-HISTORICAL EPISTEMOLOGY

Ilham Mamedzade

Abstract. At the core of our thinking are the problems of cultural and historical epistemology. In our book "Philosophy on Modernity, History and Culture (On the Outlines of Cultural-Historical Epistemology)", we have tried to give a general description of the range of problems involved in cultural-historical epistemology by addressing this topic in a descriptive way (1). The concept of epistemology has long been used by some Azerbaijani philosophers. However, they often confuse it with the concept of methodology or equate it with scientific understanding in general, regardless of the differences between the natural and social sciences, as well as the fact that the social sciences and humanities allow for the emergence of new knowledge. In our opinion, cultural-historical epistemology connects the growth and development of knowledge, science in history with philosophy and culture, but not only in the full, general, universal sense of the word, but also in a concrete sense, in connection with history, for example, the history of Azerbaijan.

Keywords: cultural-historical epistemology, epistemology, culture, history, interaction of cultures.

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭПИСТЕМОЛОГИИ

Ильхам Мамедзаде

Резюме. Проблемы культурно-исторической эпистемологии находятся в центре наших размышлений. В нашей книге «Философия о современности, истории и культуре» (О контурах историко-культурной эпистемологии) мы обратились к теме описательно, пытаюсь очертить круг проблем, входящих в культурно-историческую эпистемологию (1). Понятие эпистемологии употребляется некоторыми азербайджанскими философами уже давно. Тем

не менее, нередко ими не замечается ее различие от методологии, или сводится к историческому познанию в целом, подчас не выявив, в чем именно разница между естественными и общественными науками, а также и то, каким образом, общественные и гуманитарные науки способствуют стратегии приращения новых знаний. На наш взгляд, культурно-историческая эпистемология связывает накопление и развитие знаний об обществе не только с историей, но и с философией, культурой и не в целом, общем, универсальном смысле слова, а в конкретной связи с историей, к примеру, Азербайджана.

Ключевые слова: культурно-историческая эпистемология, культура, история, взаимодействие культур.

Giriş/ Introduction

Fəlsəfə tarixi bir çox əsrlər boyunca “təfəkkür üslubu” deyilən fenomenə təsir edərək və özü də onun təsirinə məruz qalaraq bir-birini əvəz edən, sonra isə, ola bilər, Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin, ictimai şüurunun bir hissəsinə çevrilən mədəniyyət tipləri kontekstində araşdırılır. Bu, mürəkkəb bir prosesdir və çətin ki, bütün tiplər eyni əhəmiyyətə malik olan izlər qoymuşdur, lakin, bircə, onlar müasir mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişlər. Bu mülahizələrimizin əsasında yerləşən həmin fikir birlik (toplum, cəmiyyət) mədəniyyətinin tarixdə necə təşəkkül tapdığını və dəyişdiyini üzə çıxararaq bu və ya digər ölkənin tarixini qarşılıqlı təsirdə olan mədəniyyətlərin bir-birini əvəz etməsi kimi anlamağa imkan verir. Amma onu, mədəniyyətlərin bu qarşılıqlı tarixi təsir prosesini, başa düşmək üçün, görünür, bütün bu “izləri” tədqiq etmək lazımdır. Bu mövzuya daha əvvəl "Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması" (2) adlı kitabımızda müəyyən qədər diqqət yetirmişik. Bu yazıda bizi mədəni-tarixi epistemologiyaya yanaşmanın məntiqi və ya metodologiyası maraqlandırır. Bu kontekstdə dörd məsələni təhlil etməyi nəzərdə tuturuq: 1) mədəni-tarixi epistemologiya nədir; 2) M.Fukodan sonra fəlsəfədə epistemologiya necə təhlil edilir və başa düşülür; 3) epistemologiyanın fənlərarası təbiəti necə təzahür edir və 4) onun nəzəri və praktik təbiiqini necə başa düşmək olar.

Tarix mədəniyyətin, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri sayəsində tərəqqi edir, hətta hər şeyi siyasətçilərin, hökmdarların, kütlələrin həll etdiyi, mədəniyyətin isə lap əvvəldən təsis olduğu barədə təsəvvür yaransa da. Ona görə də özünü tanımaq üçün hər bir toplum birlik buna hazır olan kimi keçmiş nəzər salmalıdır ki, necə təşəkkül tapdığını, dəyişdiyini, bu və ya digər dövrdə hansı dinə və ya dinlərə mənsub olduğunu, hansı dildə danışdığını, nədən dövrlərin dəyişməsi prosesinin getdiyini və niyə əvvəllər buna əhəmiyyət vermədiyini dərk etsin. Məsələn, vaxtilə ingilislər həm almanca, həm də fransızca danışdılar, ingilis dili isə yalnız V.Şekspirin dövründə, onun əsərlərinin təsiri altında özlüyündə müasir ingilis dili kimi formalaşmağa başladı. Bu aspektdə kelt, İrlandiya və Şotlandiya mədəniyyətlərinin Britaniya və İngilis mədəniyyətləri ilə keçmiş və indiki münasibətləri səciyyəvidir. Məsələ təkcə ekspansiya, işğal və köçmələrdə deyil, həm də ondadır ki, mədəniyyətin inkişafı sabitliyi, xarici aləmdən və başqa mədəniyyətlərdən mühafizəni və mədəniyyətin açıqlığını, dialoqa, müəyyən bir tarixi zamanda vacib, əhəmiyyətli, aktual, zəruri olanları mənimsəməyə meyilliliyini təmin edən amillərin qarşılıqlı təsiri ilə şərtləndirilir. Əgər mədəniyyətdə qoruyucu amillər üstünlük təşkil edərsə, o zaman cəmiyyətin mədəniyyəti üçün təhlükələr qapalılıqdan yaranır, əgər xarici (zahiri) obrazların mənimsənilməsinə yönəlişlik daha qüvvətlidirsə, təhdidlər identikliyin itirilməsi ilə bağlı olur. Bircə, hər bir xalqın tarixində bunların hər ikisinin olub. Əlbəttə, bu özlüyündə çox əhəmiyyətli məsələdir, fəqət həmin məqalədə bizi bir qədər fərqli məqamlar maraqlandırır: bu barədə biliklər necə artır, keçmiş müasir yaşamlar tarixin müxtəlif dövrlərində mədəniyyət haqqında biliklərimizi dəqiqləşdirmək üçün geri qayıtmağa necə imkan verir, müəyyən bir dövrdə alimlərin bilikləri əldə etmə üsulu mədəniyyətdə hansı rolu oynayır, biz buna nə qədər diqqət yetiririk? Prinsipcə, hazırda mövcud olan cəmiyyətlərin hər biri öz yolunu keçib, bu məsələlərin həllində müəyyən potensial toplayıb, onların bütöv mentaliteti həm xarici təsirlərdən, həm də ifrat qapalılıqdan mühafizəni təmin edir.

Lakin hər bir sonrakı dövr yeni çağırışlar və yeni yanaşma və çağırışların dərk olunması zərurətini yaradır. Və bu gün həm bizdə, həm də başqa birliklərdə belə hallar vardır.

Burada iki məqamı qeyd etmək istərdik: Fransanın tarixi barəsində düşüncələrində M.Fuko yalnız bu ölkə ilə məhdudlaşmayan nəticələrə gəlmişdi. Onun epistem haqqında ideyası ona görə əhəmiyyətlidir ki, onda sosial elmlərdəki bilik artımı məhz humanitar biliyin çoxalması prosesi kimi, müəyyən bir dövr haqqında biliklərin təkmilləşdirilməsi məntiqi kimi başa düşülür və eyni zamanda, keçmiş mədəniyyət “arxeologiyasının” tarixin dərkini necə dəyişdirdiyini, izah etdiyini və ya dəqiqləşdirdiyini üzə çıxarır. Və əgər bunda K.Marksın formasiya və iqtisadi amilindəki fərq, qeyri-aşkar, latent şəkildə ifadə olunubsa, onda Fukonun “...biz özümüzü öz biliyimizin subyektləri kimi yaratmışıq” tezi mədəniyyət və tarix haqqında fəlsəfi biliklər xüsusunda tamamilə fərqli bir yanaşma, fikrin başqa cür istiqamətlənməsini şərtləndirir(3).

Mədəni-tarixi epistemologiya nədir?

Keçmişdə baş vermiş hadisələrin idrakında tarixin rolu barədə çox yazılıb, onlardan mühüm hesab etdiklərimizə misal olaraq müasir rus filosofları İ.T.Kasavin, B.İ.Prujinin, V.N.Porus və L.Şipovalovanın kitab və məqalələrini xatırlatmaq, eləcə də onlardan daha əvvəl yazıb-yaratmış bəzi alimlərin, məsələn, M. Polaninin şəxsi iştirak (bilik) və yəhudi əsilli polyak həkim, mikrobioloq və məntiqçi L.Flekin mədəni-tarixi determinasiya mövzularına həsr olunmuş əsərlərini xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik. Bundan başqa, analitik və qitə fəlsəfəsi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlarımızda tarixin idrakda, R.Aron, J.Derrida və J.Delözün əsərlərində tarix fəlsəfəsi məsələlərinin oynadığı rol haqqında yazmışıq və bu silsiləni davam etdirmək olar. R.Aron ondan sitat gətirilən kitabının ön sözündə epistemoloji məqsədi barədə yazırdı ki, o, “...tarixi idrak problemləri ilə tarixdə mövcudluq problemləri arasında əlaqəni” müəyyənləşdirirdi (4; səh. 7). Azərbaycanda bu xüsusda şərh edilmiş mühüm əhəmiyyətə malik baxışlardan akademik R.Mehdiyevin tarixin dərkində fəlsəfi, konseptual metodoloji yanaşmalara əsalanmadan müasir cəmiyyətin mədəni identikliyi anlamağın mümkün olmadığı barədə dəqiq və aydın surətdə əsaslandırılmış ideyalarını xatırlatmaq olar. Prinsipcə, digər müəlliflərimizin, məsələn, Ə.Abasovun, Ə.Abbasovun, F.Qurbanovun yazılarında tarixin mədəniyyətə nisbətən prioritet təşkil etdiyi, bundan əlavə, tarixdə mədəniyyətdən çox şeyin asılı olduğuna, onda əhəmiyyətə malik rasionallıq, irrasionallıq və dominant düşüncə tərzinin siyasət, idarəetmə və əxlaqda qərarların qəbulunu müəyyən etdiyinə, başqa sözlə, bu məsələlərin fəlsəfi dərk olmadan tarixi prosesin dinamikasının başa düşülməsinin mümkün olmadığına və s. bu və ya digər dərəcədə neytral münasibət nəzərə çarpır.

Əsas etibarilə, hazırda Azərbaycan nəzəriyyə və təcrübəsində tarixə bu cür yanaşmanın aktuallığını anlamaq üçün pozitiv şərait yaranıb. Ölkədə multikulturalizm nəzəriyyəsinə maraq Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq problemlərinin ciddi surətdə dərk edilməsi, fənlərarası tədqiqatlara fəal müraciət, “mədəniyyətin yumşaq güc və sərt güc kimi” mahiyyətinin anlaşılması ilə sinergiya yarada bilər (C.Nay). Ona görə də bizə, şübhəsiz, mühüm və bir-biri ilə bağlı tarixi və mədəni-tarixi epistemologiya anlayışları arasındakı fərqi dəqiqləşdirmək lazımdır. “Tarixçi” adlananların əsərlərində, əsasən, tarix, fakt, tarixi hadisə və s. xüsusi nəzərə çarpdırılır. Mədəni-tarixi istiqamətdə xüsusi diqqət tarixə deyil, zamanın, dövrün, ölkənin konkret anında, şəraitində hansı mədəni kontekst və kontentin həlledici olduğuna və onun necə dəyişdiyinə yetirilir. Bu məqamlar müasir ölçüdə cəmiyyət və ölkələrin mədəniyyətləri və sivilizasiyalarının yaranması, təşəkkülü və inkişafına necə gətirib çıxarır, keçmişdə və indi biliyin inkişafına necə kömək edir? Həmin məsələlərə biz “Etikaya giriş” (2004) kitabımızda müraciət etmişik. O, görünür, məşhur fransız tarixçisi və mütəfəkkiri J.Le Qoffun Avropanın tarixdə bir sivilizasiya və mədəniyyət kimi yaranmasına verdiyi izahla həmahəngdir: o, qeyd edirdi ki, Avropa “... mədəni qarşılıqlı təsirdir...” (5, səh.6). Mülhizə edirik ki, hər bir sivilizasiya tarixdə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri, ola bilər, ona xas olan, lakin Avropadan fərqli olaraq hələ də öz təsviri və təhlilini gözləyən mədəni-tarixi tiplərin qarşılıqlı təsiri, əlaqəsidir.

Həmin yanaşma sonradan keçmiş haqqında müəyyən yeni bilik əldə etmək, indi və keçmişin bütövlüyünü görmək üçün keçmişin nə olduğunu anlamağa imkan verir. Başqa sözlə, məsələn, Azərbaycanın sovet dövrünü başa düşmək üçün onun mədəniyyətini o çağa qədər, həmin zaman və bu gün necə olduğunu, yəni onda hansı dəyərlərin üstünlük təşkil etdiyini, həmçinin nəyin əks-mədəniyyət və ya mədəniyyət kimi çıxış etdiyini bilmək gərəkdir. Aydındır ki, bu qayda ilə biz bütün dövrləri mümkün qədər tam, dolğun şəkildə bərpa etməliyik. Bu zaman bir sıra suallar yaranır: mədəniyyətə nə aiddir; indiki, yaxın və uzaq keçmişin mədəniyyəti hansı aspektlərdə bərpa edilməlidir? Əlbəttə, rejimlərin liderləri, hökmdarları, növləri, hansı sənəd və müqavilələr nə vaxt və hansı şəraitdə imzalanıb – bütün bunlar çox vacib və əhəmiyyətlidir. Fəqət məhz bu bilik və məlumatlar, bir qayda olaraq, elm tarixində yer alıb, dövrün mədəni mənzərəsi, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi, mədəniyyət və fəlsəfədə geosiyasət haqqında biliklərlə bağlı vəziyyət daha mürəkkəbdir (J.Delöz). Burada informasiya və bilik çox azdır.

Bizcə, Qərbi tarixşünaslığı bəzən mədəniyyətin kəsb etdiyi əhəmiyyəti vurğulamadan tarixi epistemologiya ilə də kifayətlənə bilər. Elə həmin Fuko Fransa tarixindən ölkənin bütün mədəni izini, ondakı bütün dəyişiklikləri birlikdə əxz edə bilib. Le Qoff onun tarixini Avropa mədəniyyətinin yaranmasında görür, buna görə də onun bütün tarixi qırılmaz surətdə mədəniyyətlə bağlıdır. Fəqət, məsələn, Fuko tarixin müxtəlif dövrlərinin mədəniyyətdə malik olduğu əhəmiyyətin dərkinə yeni xüsusiyyətlər əlavə edir. Axı mədəniyyətdəki bütün dəyərlər müxtəlif dövrlərdə dəyişməyə meyillidir. Hüquq sistemi dəyişir və onunla bərabər mədəniyyət başqalaşır. Beləliklə, bizim üçün qohum və uzaq mədəniyyət və sivilizasiyaların müxtəlifliyi və vəhdətinə yanaşmanın anlayışı yaranır. Bu ideyanın formalaşmasında bizə J.Bodriyarın bəşəriyyətin birliyi haqqında başqa səbəblə bağlı yazdığı “Mükəmməl cinayət” kitabı kömək etdi. (6,səh.10). Amma Rusiyanın və ya Azərbaycanın tarixinə müraciət etdikdə vəziyyət sanki tamam başqalaşır, lakin mədəniyyətimizin necə və hansı sivilizasiya və ya sivilizasiyalarda təşəkkül tapdığını aydınlaşdırmaq üçün bütün cəmiyyətlərdə prosesin özünün təkcə fərqləri deyil, həm də oxşar cəhətlərinə dəlalət edən elə həmin mədəni-tarixi epistemologiyadan istifadə etmək lazım gəlir. Bizcə, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların sərhədində yerləşmiş ölkələr mədəniyyətə bu cür müraciətsiz keçinə bilməz. Dinlər, dillər, sərhədlər dəyişir, xalqların köçü uzaq keçmişdə deyil, lap yaxın keçmişdə baş verirdi. Bir çox almanlar XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaza köçüb gəlmişdilər, o zaman Azərbaycan Rusiya imperiyasının nəzarəti altına keçmişdi və s. Ona görə də mədəni-tarixi epistemologiyanın sayəsində tarix və mədəniyyətin, fəlsəfə və məntiqin, tarix və elm fəlsəfəsinin sintezi zəruridir. Bu nöqteyi-nəzərdən ölkəmizin tarixinə baxışlarımızın həqiqi və obyektiv olmasına yaxınlaşmaq olar. Həm də ki, bu yanaşma cəmiyyəti öz xarakteri, adət-ənənələri, stereotipləri, yəni mentaliteti olan bir tam, bütövlük kimi dərk etdikdə mümkün olur. Bir çox filosoflar, məsələn, bu anlayışdan istifadə edir, amma mentalitetin cəmiyyətin mədəniyyəti ilə dərin əlaqələrini, onun mədəniyyətsiz natamam, hətta mədəniyyətdə formalaşdığına təsdiqlənməmiş olduğunu dərk etmirlər. Burada onu da qeyd etmək əhəmiyyətli olardı ki, bununla bərabər, hələ mədəniyyətin özlüyündə necə olduğu ilə onun nə dərəcədə obyektiv dərkinə hazır olduğumuz arasındakı fərq də anlamaq lazımdır. Məsələn, XIX əsrdə, azərbaycanlıların rus dilini bilmədiyi dövrdə, cəmiyyətimizdə mədəniyyət necə idi, rasionallığımız və imanımız, o cümlədən mədəni baxımdan, bu yeni üstünlüyü (özü də təkcə hökumət nümayəndələrinin deyil, həm də mədəni nümunələr və davranış növlərinin) necə qəbul edirdi. Yeri gəlmişkən, tariximizdə bu cür, özü də əsaslı, dəyişikliklər çox olub. İndiki qloballaşma yeni təsirlər yaradır və ona görə də problem bu gün də aktualdır. Amma bu tezisimiz həm də ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, o, bizi mədəniyyətin mürəkkəb, çoxtərkiibli bir fenomen olduğu barədə düşüncələrə sövq edir. Burada çətinlik ondan ibarətdir ki, biz öz haqqımızda artıq müəyyən stereotiplər yaratmışıq, halbuki, görünür, stereotiplərdən imtina edərək, özümüz haqda biliklərimizi dərinləşdirməliyik. Üstəlik, mədəniyyət həm təsviri, lakin həm də məntiqə uyğun surətdə araşdırılır. Məsələn, onu təsviri etmək üçün bəzən tarixi romanları vərəqləmək yetərlidir, amma onun daha dərin dərki üçün təsvir və romanlar kifayət etməz. Bu məsələyə başqa cür yanaşmaq lazımdır. Məsələn, Nizami dövründə bizdə ana dilimizdə,

həm də farsca və ərəbcə danışdırlar, bəc bu necə uzlaşdırılırdı? Bəs Gəncənin mədəni həyatı necə idi; şəhərlilər necə ünsiyyət saxlayır, özlərini necə hiss edirdilər; bu şəhərdə və ölkədə din və rasionallıq, ideoloji həyat necə idi; o dövrdə şəhərdə, bölgədə, müsəlman dünyasında mədəniyyətlərin, hətta sivilizasiyaların ziddiyyətləri və toqquşmaları nədən ibarət idi və s.? Rasionallığın elmdə və poeziyada, dində qovuşduğu, üstəlik, təhlil edilən poeziya və dindən fərqli olaraq, rasionallığın elmi, eksperimental səciyyə qazandığı zaman bir-birindən ayrılmaz olduğu mədəniyyəti fərqləndirən cəhətlər hansılardır?

Mədəniyyət təkcə dil, əxlaqi prinsiplər, din deyil, həm də vətəndaşların qarşılıqlı münasibətidir, bu səbəbdən rasionallığın ərəb dilində, şeir və elmin isə fars dilində ifadə edildiyi zaman ana dilinin necə inkişaf etdiyi barədə versiya və hipotezlər irəli sürülməlidir. Tədqiqatları dərinləşdirmək üçün mədəniyyətlərin müqayisəli tədqiqi, kross-mədəni təhlili aparılmalıdır. Məsələn, XI əsrdə İngiltərənin normanlar, Fateh I Vilhelm tərəfindən fəthindən sonra müasir ingilis dilini formalaşdırmaq üçün onlara 5 əsr lazım oldu, Tüdorların hökmranlığı zamanı bu ölkənin milli dövlətçiliyinin müəyyən müddət ayrılmaz surətdə bağlı olduğu din dəyişdi, sonra isə milli ruhun, mentalitetin təzahürünün davamı kimi Britaniya imperiyasının təşkkülü, əvvəlcə yalnız xristianlar arasında dinlərarası konsensusun formalaşması və s. başlandı (C. Lokk). Burada hər şey baş verirdi: edamlar, iman və dinlərin dəyişməsi, inqilablar, amma həm də maneələrin aradan qaldırılması (Şimali İrlandiya ilə İngiltərə arasındakı çətin münasibətləri, İrlandiyanın necə parçalandığını və bütün bunların yalnız XX əsrdə olduğunu xatırlayın) və s. Bütün bunlardan baş çıxarmaq üçün təkcə mədəniyyət haqqında faktiki məlumatlara deyil, həm də mədəni çağırışlara cavabların (özü də, müxtəlif və vaxtilə heç də həmişə birmənalı surətdə başa düşülməyən, lakin sonra cəmiyyətin mentalitet və mədəniyyətinin komponentinə çevrilmiş) necə tapıldığı haqda biliklərə ehtiyac vardır.

Fikrimizcə, burada mədəniyyət haqqında təkcə geniş deyil, həm də dərin biliklərə ehtiyac vardır, yəni mədəniyyətin yalnız bu və ya digər tarixi dövr üçün struktur məzmununu qurmaqla kifayətlənməyərək, həm də mədəniyyətin elə elementlərini müəyyən etmək lazımdır ki, onlar, indi hesab etdiyimiz kimi, keçmişin mədəniyyətini anlamağa imkan versin. Bu cür elementlərə, bizcə, iman və din haqqında biliklər, onların dərkinin necə dəyişdiyi, rasionallığın, tarixin müxtəlif dövrlərində elm və rasionallıq arasında qarşılıqlı əlaqələrin özlüyündə necə olduğu və təbii ki, əxlaq, başqalarına münasibət, onlarla dialoqun, onun qavranılmasının, başqa din, irq və əqidə mənsubları ilə davranışın necə olduğu və onlara münasibətin necə dəyişdiyi aiddir. Eyni zamanda, həmin sahədə araşdırmaların aparılması, nəzəri təcrübə toplanması və bu cür təhlilin gerçəkləşdirilməsi üsullarını, hansı əsrdən başlanmasının lazım olduğu, hansı dövrlər xüsusunda kifayət qədər konkret və doğruluğu sübut edilmiş tarixi və fəlsəfi, siyasi və ictimai biliklərimizin olduğu və s. aydınlaşdırılmalıdır.

M.Fukodan sonra epistemologiya necə başa düşülür və onun fənlərarası xarakteri

M.Fukonun epistemlərinə biz əvvəllərdə bir neçə əsərimizdə müraciət etmişik. Ədibdə bu diskurslar diskursiv təcrübələri, mədəniyyət və biliyin tarixi formalarını özündə ehtiva edir və bütün bunlar mədəniyyət, tarix haqqında biliyin necə inkişaf edib artdığını başa düşməyə imkan verən bütöv bir sistem yaradır. Beləliklə, epistem – birliyin (cəmiyyətin) dərin təfəkkür forması və ya strukturudur (düşüncə tərzidir). Qeyd edək ki, Fuko Fransa mədəniyyətinin təşəkkülü tarixində fransızların əxlaqı, təhsili, rejimi, identikliyinə təsir göstərən amilləri aşkar edə bildi. Əslində, fikrimizcə, o, fəlsəfə tarixi deyil, tarix və mədəniyyət fəlsəfəsi, tarixdə mədəniyyətin formalaşmasının metafizikası və məntiqi sahələrində araşdırmalar aparırdı, hərçənd bunu etiraf etməyi heç xoşlamırdı. Hər bir bilik tarixi bilikdir, mədəniyyət haqqındakı bilik də tarixi bilikdir. Amma onun indiki dövr mədəniyyətinə aid bilikləri həm keçmişin, həm də bu günün

mədəniyyətinin inkişaf prosesini anlamağa kömək edirdi. Başqa sözlə, epistemologiya həm də gerçəkliklərin, indi və keçmişin əhəmiyyətli və qeyri-mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərini dəyərləndirməyə, müqayisə etməyə, prosesin dinamikasını görməyə imkan verən qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsidir. K.Popperin “tarixiliyin səfaləti”, E.Trelçin isə “bəd tarixilik” haqqında nə yazdıqlarını xatırlayaq. Bunun nə olduğunu çoxdan aydınlaşdırmaq lazım idi. Qeyd edək ki, Fuko və onun müxtəlif ölkələrdəki xələfləri bizə bunu etməyə imkan verir. Tarix yalnız faktlar, hadisələr və arxivlər deyil. Əlbəttə, onlarsız da yaramaz: bəs onda tarixlə tarixiliyi necə uzlaşdırmalı, mədəniyyətvə inkişafın müxtəlifliyinə əhəmiyyət verməyən vahid tərəqqi yolunu bütün ölkələrə sırıyan bəsitləşdirilmiş universal marksist sxemlərinə yuvarlanmaqdan necə qurtulmalı?

Fikrimizcə, burada çox şey tədqiqatçıdan, onun tarix, bu və ya digər birliyin tarixi yaddaşı haqqında yeni biliklərə yiyələnmək, yanlışdan imtina etmək və onu aradan qaldırmaq üçün mədəni-tarixi epistemologiyanın əhəmiyyətini dərk etməsindən asılıdır. Burada “mədəni sintez” anlayışından, müxtəlif mədəniyyətlərdə tarixi dövrləri ayırmaq, müqayisə etmək, sonra isə bir cəmiyyətin mədəniyyətində dövrədən-dövrə keçidləri üzə çıxarmaq bacarığından faydalanmaq olar. Ümumiyyətlə, mədəni sintez həmişə, hətta qapalı cəmiyyətlərdə də baş verir. Bunu siyasi mədəniyyət, dini dəyər, sosial və s. sahələrdə görmək olar. Burada, əlbəttə, müxtəlif sahələr üzrə informasiyanın, biliklərin və fənlərarası yanaşmanın olması gərəkdir. Müxtəlif dövrlərdə mədəniyyətin inkişaf yolunun bərpası üzrə tarix və mədəniyyət fəlsəfəsi sahələrində də ümumiləşdirmələrə, məntiqi sıralara ehtiyac vardır. Məsələn, XIX və XX əsrlər maarifçiliyimiz orta qəhətlərə malik olmaqla yanaşı, müxtəlif cür anlaşılaraq müasir mədəniyyətimizin tərkib hissəsinə çevrilib. Sovetlər çağında bir Maarifçilik var idi, bir dəyərlərə əhəmiyyət verirdi, postsovet, müstəqillik dövründə isə başqaları önəmli sayılır (Ильхам Мамедзаде, Земфира Гейшева. «Модерн, просветительские идеи Гасанбека Зардаби и философия Просвещения» - İlham Məmmədzadə, Zemfira Göyüşova. “Həsənbəy Zərdabinin modern maarifçilik ideyaları və maarifçilik fəlsəfəsi”) (7). Bu əsərdə biz maarifçiliyə bu iki yanaşmanı, onların arasındakı fərqlərə etinasızlıq göstərməyərək, sintez etməyə imkan verən fenomenləri meydana çıxarmağa çalışmışıq. Fəqət başqa məsələləri də aydınlaşdırmaq lazımdır: maarifçiliyin düşüncə tərzimizdə iz buraxaraq, bizə keçmişdə və indi necə və niyə təsir göstərdiyini izah edərək bu ümumi və fərqli cəhətləri, hadisənin pozitivliyini, nə cür başa düşürük, hansı dərkətmə bizi müasir edir? Yeri gəlmişkən, L.Flek də yazılarında, şübhəsiz, mədəni sintezlə bağlı olan “düşüncə təzi” anlayışını işlədir. Üslub dəyişəndə mədəniyyət də dəyişir, lakin mədəniyyət dəyişəndə üslub da dəyişir. Bu keçidləri necə anlamalı? Tariximizin müxtəlif çağlarında həmin ifadə müxtəlif cür yazılır, yəni əvvəlcə üslub, sonra mədəniyyət ifadə olunur. Mədəni sintezin T.Kunun elmdəki paradigma və inqilabları ilə, C.Delöz və M.Polaninin “qeyri-aşkar biliyi” ilə, hətta siyasi inqilab və müharibələrlə əlaqələri (münasibəti) vardır. Bu haqda Rusiyada V.N.Porus, İ.T.Kasavin, ABŞ-da L.Daston, P.Qalison və b. yazırlar (8). Hazırda isə süni intellekt dövründə onun mədəniyyətə necə qoşulduğuna, onun bizə, təcridən də olsa, necə təsir göstərdiyinə fikir vermək lazım gəlir.

Fikrimizcə, tariximizə əsaslanaraq bir faktla da məşğul olmalıyıq: söhbət təkcə Azərbaycan ərazisindəki bütün icmaların bizim tariximiz olmasında deyil, həm də hansı etnik qrupların və mədəni cəhətdən mədəniyyətimizin, tariximizin bir hissəsinə necə çevrilməsindən, mədəni sintezin necə baş verdiyindən gedir. Ona görə də bunu dərk və qəbul etmək lazımdır ki, tariximizin hər bir dövrü, hərəsi spesifik təzədə zəngin mədəniyyətimizin tərkib hissəsinə çevrilmişdir; mədəniyyətdə ən yaxşı kefiyyətləri yaradan yalnız qələbələr və böyük dövlətlər deyil, məğlubiyətlər də tarix və mədəniyyətimizin bir hissəsidir və mentalitet hər iki halda sınaqlara tab gətirir. Bütün bu refleksiyalarda bizə öz inkişaf yolunu keçmiş tarix, mədəniyyət, əxlaq, identiklik fəlsəfəsi gərəkdir.

Müqayisə üçün Fransanın tarixinə baxsaq, görürük ki, bu tarixin bir hissəsi olmuş Böyük Karl imperiyası, əslində, həm də almanların və italyanların tarixi və mədəniyyətidir. Analogiya üzrə burada ona da fikir vermək olar ki, Çar Rusiyası və ya Sovet İttifaqının və hər hansı başqa imperiyanın tarixi (hələ daha erkən mərhələləri, Xilafəti, monqolları və s. demirik) müxtəlif yollarla onların orbitlərinə cəlb olunmuş xalqların da tarixidir. Bu fransız tarixçi və filosofları da bir

tarixdən o birisinə, bir imperiyadan digərinə, lap Fransa Respublikasına qədər olan keçidləri anlayırlar. Bunu ayırd etmək üçün, bizzat, K.Hübnerin millətin mədəniyyətinin təşəkkülü barəsindəki əsərlərinə və Y.Habermasın ideyalarına müraciət etməliyik. Biz həmin problemləri «О философии. Современные подходы, тенденции и перспективы», 2011 («Fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar, meyillər və perspektivlər», 2011) adlı kitabımızda nəzərdən keçirmişik. Orada kommunikasiya, millət və milli dövlət nəzəriyyəsini təhlil edərkən irəli sürdüyümüz müddəanı burada xatırlatmağı zəruri hesab edirik: millət və milli dövlət yaradıcı fəaliyyətin, məqsədyönlü rasionallığın, millətin kulturoloji və siyasi layihələrinin onda birləşdiyi instrumental şüurun məhsuludur (9,səh.61). Çox baxt Rusiya filosofları bu məqamları lazımı qədər qiymətləndirmirlər, çünki onlar rus mədəniyyətini yalnız rus identikliyi inkişafının nəticəsi hesab edir, rus mentalitetinin bir hissəsinə çevrilmiş əcnəbilərin, başqa xalqların nümayəndələri olmaqda davam edərək onlarla (ruslarla) birlikdə yaşayanların rus mədəniyyətinə töhfəsini isə görmürlər. Fəqət bu, başqa bir tədqiqat mövzudur...

Mədəni-tarixi epistemologiyayı nəzəri və praktiki surətdə necə tətbiq etmək olar?

Bu, böyük, çoxaspektli sualdır. Onun fənlərarası xarakteri, prinsipcə, onun konseptinin tarix, kulturologiya, politologiya, identikliyin təşəkkülü, mənəviyyat, əxlaq, ədəbiyyat, dilçilik, etnoslar və millətlər nəzəriyyəsi və s. sahələrdə biliklərin əldə edilməsi üçün tətbiq edilə biləcəyini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, aydındır ki, onun özü həm bu fənlərin, həm də müxtəlif nəzəriyyələrdən alınmış biliklərin inkişafının nəticəsidir. Mədəni-tarixi epistemologiyanın ayrı-ayrı konseptlərinin də tədqiqinin davam etdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi məhz bu ziddiyyətli vəhdətdən keçir. Biz bu fikrimizin təsdiqini məşhur fəlsəfə tarixçisi Moris de Vulfun kitabında tapdıq: o, qeyd edirdi ki, yalnız konkret doktrinalara və ya bir filosofla başqası arasındakı əlaqələrə deyil, həm də həmin doktrinaların sivilizasiyanın (biz buna əlavə edərdik ki, mədəniyyət və ya mədəniyyətlərin) özündəki tarixi əhatəsinə də diqqət yetirmək lazımdır (10, səh. 8). Həmçinin qeyd etmək istərdik ki, nəzəriyyə və praktika bir çox əlaqələrlə bir-birinə bağlıdır və hesab edirik ki, onları yalnız şərti olaraq ayırmaq olar. Məsələn, tarixi yaddaş, sözün müəyyən mənasında, bu və ya digər cəmiyyətin, yaxud fərdin keçmiş haqqındakı bilik və təsəvvürlərinin dinamik vəhdətidir. Buna görə də epistemologiyanın mədəniyyətin siyasi-ideoloji tərkib hissəsinə çıxışı vardır və o, siyasətə təsirində mədəniyyət haqqında biliyin rolunu artırır. Məsələn, elə həmin sovetlər dövründə mədəniyyətdə ideologiyanın rolu çox əhəmiyyətli idi, amma mədəniyyətin ideologiya və siyasətdə nüfuzu daha az idi, lakin qeyd etməmək olmaz ki, bu, heç də onun mövcud olmadığı demək deyil. Belə ki, məsələn, 50-ci illərin mülayimliyi, həqiqətən də, bizim üçün, həm də Sovet İttifaqının bir çox xalqları üçün milli mədəniyyətin, milli elmin çiçəklənmə dövrü idi, eyni sözləri XX əsrin 70-ci illəri haqqında da demək olar.

Beləliklə, mədəni-tarixi epistemologiya mədəni-tarixi biliklərdən cəmiyyət, onun nəikni keçmiş və indisi, hətta gələcəyi haqqında biliklərin yalnız dərinləşdirilməsinə deyil, həm də onun öz keçmişini anlamaq üçün məntiqi instrumentarini dəqiqləşdirməsinə imkan yaradır. Keçmişsiz o, inkişafdan qalır, bu isə, məsələn, gənclərin tərbiyəsində ideoloji problemlərə gətirib çıxarır. Arxaik şüura malik qonşularımızın simasında ictimai şüurun arxaikləşməsinin nəyə gətirib çıxardığını çox yaxşı görmək olar. Bu tezis həm də onu göstərir ki, keçmiş, tarix və ideologiya (hələ tarix fəlsəfəsi və fəlsəfə tarixini demirik) həqiqətə can atmalı, biliklərin dürüslüyünü yoxlamalıdır. Mədəni-tarixi epistemologiya öz ideyalarının vasitəsilə bu sərəya daxil olur. O, bundan çıxış edir ki, mədəniyyət və tarix fəlsəfi kontekstdə tarixçilərin tezislərini sınağa, dəqiqləşdirməyə, yeni dərkətməyə yol açmağa, mötəbərlik yoxlamalarından keçirməyə çalışır, mədəniyyətlərin müxtəlif dövrlərdə qarşılıqlı təsiri isə bu cür sınaqlardandır. Belə epistemologiyayı yalnız nəticə deyil, həm də ona aparan yol maraqlandırır.

İndi isə bütün bunların indi nə üçün bu qədər əhəmiyyət kəsb etdiyi barədə. Məsələ təkcə ictimai elmin inkişafında, elmlərin əlaqələrində deyil, həm də süni intellektə, onun imkanlarının, özü də elmi planda problemlərə, rasionallıq və İnternetin (Şəbəkənin), çox vaxt elmi yalnız ictimai rəy, təkcə ictimai şüurun yanılmaları, səhvləri kimi başa düşən ictimai rəyin toqquşmasına gətirib çıxardı. Belə şüur bəzən bilik cəmiyyətindən bəhs edir, fəqət bu zaman onu kimin əldə etdiyini, hasil edib yaymağın nə qədər çətin olduğunu unudur. Bu bloqçu (neologizm) şüur tipi üçün informasiya və bilik arasında fərqi anlamamaq səciyyəvidir. İnformasiya ilə bilik arasındakı bu fərq hər bir alimə məlumdur, bu, məlumatlar (verilənlər), faktlar, hadisələr və ümumiləşdirmələr onlardan çıxarılan nəticə arasındakı fərkdir. Bu, hər hansı tədqiqatçı məlumatlardan ümumiləşdirməyə keçə bilməyəndə və öz fərziyyəsindən əl çəkməyə məcbur olanda üzə çıxır. Burada yuxarıda qeyd etdiyimiz “tarixiliyin səfaləti” özünü göstərir: nəticələr naminə məlumatları qurban vermək lazım gəlir, onlar, sadəcə, kənara atılır. Amma həmin yanaşmanın (sınıfivə yaradikalmillətçi) zəifliyi bilik üçün təkcə məlumatların yetərli olmadığını ləğv etmir. Əgər bu bilikdirsə, deməli, natamamdır, kafi deyil, yəni söhbət ancaq məlumatsızlıq dərəcəsindən gedir.

Fəqət biz Şəbəkədə elmi məlumatların populyarlaşdırılmasının yalnız şər, elminisə başdan-başatəkcə pozitivkimibaşa düşülməsini istəməzdik. Bütün bunlar heç o qədər də sadə deyil. Mədəni-tarixi epistemologiyanın həm nəzəri, həm də praktiki surətdə tətbiq olunması kontekstində alimetikası, onun biliklər və onların tətbiqi üçün daşdığı məsuliyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aydın ki, elmdə bu etika həmişə əhəmiyyət daşıyır və aktualdır, amma buna baxmayaraq, alimlər onu tez-tez pozurlar. Epistemologiyada məlumatların, fərziyələrin yoxlanılması (sınanması) məsələsi çox şeyi müəyyənləşdirir, buna görə də alimetikası olmadan bu işi keyfiyyətli surətdə həyata keçirmək mümkün deyil, heç olmasa, bəşəri biliyin ümumiyyətlə yanlışlığa meyilli olduğunu (fallibilizm) xatırlayaq. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, alim Şəbəkədə öz nəzəriyyəsini, ideyalarını təbliğ edən zaman şöhrət, gəlir və s. naminə kütləvi şüura, camaata “bəli-bəli” deyə bilər.

80-ci illərin əvvəllərində həmin Yönedzi Masuda informasiya inqilabından, cəmiyyətdən yazır, bəhs edirdi və bu, o vaxt işin lap başlanğıcı idi. Adətən, o zaman bir çoxları informasiya cəmiyyətinə və mədəniyyətinə yalnız heyran olmuşdu. Düzdür, 70-ci illərdə D.Bell “kapitalizmin, postsənaye cəmiyyətinin mədəni ziddiyyətləri” anlayışını dövriyyəyə daxil edərək gələcək tənqidi araşdırmaların əsasını qoymuş oldu. Yeri gəlmişkən, o, vurğulayırdı ki, nəzəri biliklər bu cür cəmiyyətin fərqləndirici xüsusiyyəti olacaq, o, qərar qəbulunda, idarəetmədə çox mühüm rol oynayacaq və s. (11, səh.43). Daha sonra Bell fərdin yaşadığı cəmiyyəti anlaması üçün mədəni ziddiyyətləri dərk etməyin əhəmiyyətini təhlil etdi. (12). İndi aydın olur ki, insanların sosial şəbəkələrdə din, tarix və s. haqqında məlumat mübadiləsini necə həyata keçirdiyini başa düşmək lazımdır, hərçənd bu heç də həmişə bilik, nəzəri bilik deyil. Buna görə də “informasiya səs-küyü və tullantıları”ndan bəhs etməyə başladılar. Biz hələ əsl məlumat, faktlar, informasiya əvəzinə, feyklərin (ingiliscə “fake” — saxta), yalanlar təklif olunduğunu demirik.

Və nəhayət, mədəni-tarixi epistemologiya, məsələn, digər xalqların mədəniyyəti üzrə müqayisəli tədqiqatların, səlīs — qeyri-səlīs məntiqin köməyi ilə mədəniyyət, fəlsəfə və tarixə aid biliklərin sintezinin nəticəsində sosial elmlərdə məlumatlardan (onların axtarışı da elmdir) ümumiləşdirmələrə necə keçməyin, alimlərin çox vaxt yalnız ehtimali bilik əldə etdiklərinin necə düzgün başa düşülməsinin, məlumat və ümumiləşdirmələrin bir-biri ilə necə əlaqəli olmasının, biliyin necə artıq sınaqdan keçmiş olmasının xeyrinə dəlillər təqdim edə bilər. Bəzən mötəbər alimin keçmişin öyrənilməsi nəticəsində əldə etdiyi bilik yalnız müasir bilik səviyyəsinin sınağından çıxmamış informasiya olur. O, öz dövrünə görə maraqlı, dərin ola, lakin müasir bilik səviyyəsinə, ümumiləşdirmələrə uyğun gəlməyə bilər. Bir çox, hətta vaxtilə dərin və ciddi marksist tədqiqatçıların (təkcə onların deyil) əsərləri bu cür idi. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, müasir tədqiqata aparən yoltəkcə rəqəmsallaşma, texnologiya, müasir nəzəriyyə və yanaşmalardan deyil, həm də mədəniyyət, tarix, fəlsəfə arasında əlaqələrin mahiyyətinə dair yeni fərziyələrdən, müxtəlif elm sahələri alimlərinin yeni təşkilatlanma və əməkdaşlıq formalarından keçir. Məsələn, müxtəlif

xalqların mədəniyyəti və tarixinin öyrənilməsində birgə virtual kollektivlərin yaradılmasında vaxtı artıq çatıb. İctimai və humanitar elm nümayəndələrinin öz tədqiqat və fərziyyələrini sınaqdan keçirməsi üçün onlara fundamental elmlərin təmsilçilərinə təqdim olunan şəraitdən heç də az olmayan imkanlar yaratmış xarici ölkələrin reyting jurnallarında əsərlərin nəşr etdirilməsinə ehtiyac və tələbat da məhz bundan yaranıb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ильхам Мамедзаде. Философия о современности, истории и культуре (О контурах историко-культурной эпистемологии). Баку, «Elm və təhsil», 2020
2. İlham Məmmədzaadə. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması. Bakı, 2017.
3. Фуко М. Что такое просвещение // Ступени. Петербургский альманах. №1 (11), 2000, с.136-148.
4. Реймон Арон. Избранное: Измерения исторического сознания. М. РОССПЭН, 2004
5. Жак Ле Гофф. Рождение Европы. Санкт-Петербург, «ALEXANDRIA», 2008
6. Жан Бодрийяр. Совершенное преступление. М. «РИПОЛ классик», 2020
7. Ильхам Мамедзаде, Земфира Гёюшева. Модерн, просветительские идеи Гасанбека Зардаби и философия просвещения. Баку, «Тэкнур», 2015
8. В.Н.Порус. Историческая эпистемология – триггер реформы философского познания// «Вопросы философии», № 5, 2021, с.47-57.
9. И.Р.Мамедзаде. О философии. Современные подходы, тенденции и перспективы, Баку, 2011
10. Морис де Вульф. Средневековая философия и цивилизация М. «ЦЕНТРПОЛИГРАФ», 2014
11. Bell, D The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting, Basic Books Inc., 1973.
12. Bell, D. The Cultural Contradictions of Capitalism. N.Y. 1976.

Göndərib: 22.09.21 Qəbul edilib: 12.11.21